

Babak KHİRİZAD (*)

MEVLANA'DA VAROLUŞÇU VE İNSANCIL YAKLAŞIM MOTİFLERİ

öz

İslami gelenekte “insan” konusu, Kur’an ve sünneti temel alan, ayrıca felsefe gibi ilimlerden de faydalanılan bir bakışla; ruh, akıl, nefis, cisim, kalp vb. unsurlarla ele alınmıştır. İslami düşüncenin en büyük simalarından olan Mevlânâ da; insanı, aynı şekilde ele almaktadır.

Mevlânâ'nın insan hakkındaki görüşleri günümüz disiplinlerinin göz ardı ettikleri birçok temel noktadan hareket etmektedir. O'nun tespitleri, modern disiplinlerin tespitleriyle zaman zaman paralellikler arz etse de yer yer modern disiplinleri aşacak ve onlara ışık tutacak niteliktedir. Bu konuda Mevlânâ, insanın ilkesi olarak bir üstün insan modeli olan Hz. Âdem'den hareket etmekte ve modern disiplinlere hâkim olan insanın ilkeliği noktasındaki olumsuz yaklaşımı reddetmektedir. Bu manada, insana büyük bir değer vererek onu, kâinatın yaratılış gayesi, yaratılmışların en üstünü ve Allah'ın yeryüzündeki temsilcisi olarak gören Mevlânâ, insandaki kötülüğü aslı değil, arızî kabul etmektedir.

abstract

Existential Humanistic Approach and Motifs in Mevlana

In the Islamic custom, the subject of “human” is handled both Quran based perspective and also philosophic components like spirit, intellect, self (privilege of self), material (body) and so on. Mawlana who is the one of the biggest

faces of Islamic thoughts handled the human in the same way. The ideas that Mawlana points out about human being take a starting point from ideas that present disciplines do not take into consideration. Despite his identifications are from time to time in parallel with identifications of modern disciplines, they are in the style that they exceed and throw a light on modern disciplines. His starting point as a principle of human being is Hz. Adem who is the superior human model. For this reason he acknowledges as contingent but not original the badness that human being has in. So that he rejects right from the very beginning the negative approach of modern discipline that claims primitiveness of human being. In this respect Mawlana who sees the human being as creation purpose of the universe, the most superior of the all creatures and the messenger of God on the earth and gives him a great deal of value, acknowledges the badness as casual but not real.

Giriş

Öncelikle Mevlânâ, insanı dar kalıplar içine sokmadan, başta ayet ve hadislere, sufi tecrübe verilerine, gerektiğinde felsefeden tıp ilmine kadar hemen hemen tüm ilimlere başvurmakta ve aynı zamanda bir takım akli yöntemlerden de faydalanarak ele almaktadır. Böyle geniş bir çerçevede insanı çeşitli yönleriyle ele almakla birlikte onun bütünlüğünü zedelememiş; onu, birbirinden bağımsız parçalar şeklinde oluşmuş olarak değil de bir bütün halinde ele alıp tasvir etmiştir.

Hadis-i kutsi olarak kabul edilen "Ben gizli bir hazine idim, bilinmeyi istedim, bilineyim diye kâinatı yarattım" ifadesi Mevlânâ için de önemlidir (Baykan, 2007: 50) Ve ona göre de insan, Allah sırrının hazinesidir ve o kâinatın yaratılış sebebidir: "Âlemden maksat büyük âlem olan insan; insandan maksat da Tanrı soluğudur". "Bilinmeyi dilediğinde, emanetini verecek bir varlık arayan; yerlerin ve göklerin yüklenmekten kaçındığı emanetini insana yükleyen Yüce Allah'ın "Yerime sığamadım, göğüme sığamadım da ancak ve ancak mümin kulumun gönlüne sığdım. Kendi razılığımı, onların razılığına verdim; onların razılığını ara" ifadesini zikreden Mevlana'ya göre bütün canlar bu dünyaya gönderilmeden önce Tanrı'nın bilgi denizindeydiler. (Baykan, 2007: 50). Tanrı bilinmek için içlerine hazineler koyarak onları belli bir vakit denizden uzağa attı. Denizden ayrı kalan balıkların suya dönme arzuları gibi, canlar da denize dönmek isterler (Tan, 2012: 77). Ancak beden bineği istikrarsızdır; sağlam olanlar, hasta olanlar, yiğit olanlar, korkak olanlar da vardır (Tan, 2012: 77). Bu imtihan dünyasında beden –duyusal hazlar- bizi her yere sürüklemektedir. Tanrı ise içine koyduğu nuru ile insanın doğru yolu bulup kendisine ulaşmasını ve Rabbinin hazinesini tanıyıp bilmesini arzu etmektedir.

Mevlana'da İnsana Bakış

Mevlânâ, insanın çeşitli yönlerini, onu oluşturan unsur ve kuvvetleri ayrı ayrı incelemekle birlikte, insanın bütünlüğünü zedelememiş, onu birbirinden bağımsız parçalardan oluşmuş olarak değil de bir bütün halinde ele alıp tasvir etmiştir. Bu anlamda Mevlânâ'nın insanla ilgili görüşlerinin temellerini oluşturan, insanı tasvir ve tanımlamaya yönelik bir takım kuvvetler bulunmaktadır. Bu unsur ve farklı eğilimler ona göre aslında insanın bütünlüğünü parçalayan değil, ona zenginlik katan unsurlardır. Bu yönüyle Mevlana, insanı âleme benzetmiş ve âlemin de içinde birbirinden farklı ve zıt görünen pek çok şey bulunmakla beraber bir bütün olduğunu söylemiştir (*Mesnevi*, I, 1130–4, 1291–6; Tan, 2012: 39).

Mevlana'nın nazarında insan son derece değerli bir varlıktır. Çünkü *"insan; Yaradan'ın yeryüzündeki halifesi olarak yaratılmış, meleklerin vakıf olamadığı ilimlere sahip edilmiş, melekler Hazret-i Âdem'e secde ile emr olunmuştur. Çünkü "âlemden maksat insandır. İnsanın bir soluğu, bir cana değer; ondan düşen bir kıl, bir madene değer"* (Rubailer, 198, 78).⁴

Ancak insan kendisindeki bu değerleri idrak ettiği, varlığındaki cevheri keşfettiği zaman insan olma özelliğini taşır; *"Canında bir can var, o canı ara... Beden dağında bir mücevher var, o mücevherin madenini ara... A yürüyüp giden sufi, gücün yeterse ara; Ama dışarıda değil, aradığını kendinde ara."* (Rubailer, 1982: 22). *"Dünya, insan, yerde ve gökteki her şey, kendi mahsulü olan bir ressamın eseridir"* (Eflaki, II: 125).

Mevlânâ'ya göre Yaradan, kendi sanat ve sıfatını göstermek isteyince dünyayı yarattı. Kendi Zatını göstermek isteyince de Âdem'i yarattı (Eflaki, II: 103).

Akıl

İnsanın tanımında onu diğer türlerden ayıran "fasl-ı karib" olarak kullanılan akıl, eşya ve olaylar arasında irtibat kurma, varlığa anlam verme melekesidir. İnsan bu meleke ile sorumlu tutulur; eşya ve olayların illetlerini nedenlerini yakalar. Öznel ve yeti (meleke) olarak: Akıl, istidalde bulunma vasıtasıdır (Çelik, 2006: 5). Başka bir ifadeyle, olaylar ve kavramlar arasında illet birliği yakalanır, bilinenden bilinmeyene nasıl geçileceği bu yeti ile gerçekleştirilir.

Mevlânâ'nın "altın taç" olarak nitelendirdiği akıl, Allah'ın yarattığı en yüce varlıktır. Yaratılışının başlangıcında bütün emirleri yerine getirdiği için övgüye mazhar olan akıl, Mevlânâ'ya göre, zorlukların aşılmasını sağlayan, 30 insanı dost diyarına götüren bir önderdir (Mecâlis-i Seb'a, 1965: 92). *"Aklını başına al da neyin var neyin yoksa hepsini suya at! O aşk suyundaki ateşle onları temizle! Çünkü onun yüzünün ateşi, ab-ı hayatın bile secde ettiği yerdir."* (Divan-ı Kebir, 1: 407).

Cüz'i Akıl – Küllî Akıl

Mevlânâ cüz'i ve küllî akıldan bahseder. Cüz'i akıl insanların tecrübe yoluyla dünyevî işler konusunda bilgi edinmelerini sağlayan beşeri bir akıldır. Buna 'aklı-meaş' da denir. Mevlânâ bundan bahsederken: 'Cüz'i akıl (dünya ile ilgili) sözlerimizde ve işlerimizde bize yâr olur, hâl bahsine gelince Lâl/hiç olur' diyor (Mesnevî, I, 195). O, asla ilâhî sırra vâkıf olamaz.⁷

'Akıl, akla uygun olan her şeyi mucizesiz kabul eder. Mucizeye ihtiyaç gösteren hususları akıl tek başına kavrayamaz.' (Mesnevî, I, 212). Cüz'i akıl mezara kadar olan sahayı görebilir, ilerisini göremez. Diğer hususlarda Peygamberleri ve velileri taklit eder. Bu akıl mezardan ve topraktan öteye gidemez (Mesnevî, IV, 265).

Cüz'i akıl şimşeğin meydana getirdiği aydınlığa benzer, belli bir alanı bir an için aydınlatır, uzun mesafeler için kılavuz olamaz (Mevlânâ, IV, 266). Mevlânâ yılan yutan bir adamı kurtaran akıllı bir adamdan bahsederken: 'Akıllının düşmanlığı bile can kurtarır, ahmağın dostluğu ise cana cefadır' der (Mevlânâ, II, 147).

Mevlânâ, insanların çoğunda var olan ve birçok mertebelerde görünen kazanılmış akla, cüz'i akıl (tikel akıl) der. Ona göre, çoğu kez bu cüz'i akıl, insanı dünyaya sınırladığı için ve onu dünya ötesi gayelere ve duygulara kapadığı için, Allah'ın doğrudan ihsan ettiği gerçek akla, yani küllî akla (tümel akıl) perde olabilir ve hatta onun adını kötüye çıkarabilir. (Mesnevî, 5/463.) . O meseleleri çözmek yerine, bazen daha çok mesele çıkarabilir; bu nedenle Mevlânâ, böyle bir cüz'i akılı, her şeye karışan ve çoğu kez çözmek yerine 'karıştıran ve sözü gereksizce uzatan' anlamına gelen Farsça kâr-afzâ sözcüğüyle tavsif eder (Mesnevî, 3/2526).

Mevlânâ, cüz'i aklın, sâlim ve mantıklı çalışmasını engelleyen bazı faktörlere dikkat çekerken, onu çoğunlukla nefisle karşılaştırır. Akıl, nefsin girdabına düşerse, sâlim bir şekilde işlevini yerine getiremeyeceği gibi, sahibini hayvan derecesine kadar düşürüp, rezil de edebilir. Onun nazarında; kendisini, nefsin kurnaz oyunlarından ve hırsızca tavırlarından korumayan insanın, aklını hakikate ve gönlünü de Hakk'a açması çok zordur. Çünkü nefsin kendisi, zaten bedenle sınırlı olup, sadece onunla içli dışlı olduğundan, "Hakk'a sağır ve kördür." (Mesnevî, 4/235).

İkinci akıl ise, Allah'ın bizzat hediye ettiği akıldır ki, (bahşış-i yezdân) kaynağı candadır, yani ruhtadır ve bilgisini gönülden, yani kalpten alır. Kazanılan akıl, Mevlânâ'nın tasviriyle, "ırmaklara benzer, şuradan buradan çıkar, evlere gider." (Mesnevî, 4/1967). Allah'ın vergisi olan akıl, doğrudan kalbe gelen bilgilerden besleneceği için, her zaman feyizlenir ve feyiz dağıtır. (Mesnevî, 4/1968).

Yaradan bu dünyadaki ve öbür dünyadaki şeyleri yaratmadan önce akıl gibi büyük bir nimeti yaratmıştır. İnsan, bu akıl sayesinde sorgulayabilmekte ve

anlamlandırabilmektedir. Bu da insana iyiyi ve kötüyü ayırt edebilme gücünü vermektedir.

"O yüceler yücesi, iki dünyadan da önce akli yaratmadı mı?" (Mesnevi, 6/1940).

Gönül

Her insanın sahip olduğu üstün manevî güçlerden ve onun içindeki ulu makamlardan biri de gönüldür. Gönül, insanın içindeki cevherlerden biridir. Öyle bir cevherdir ki, bütün evren onun arazıdır. Gönülde can gibi, Allah'ın rahmet denizinden, ışık denizinden gelmektedir, İnsana değerini veren, insanın içinde Allah'ın baktığı yerdir, sevgi merkezidir.

Çevredeki şeylere sevgi yönelten, onları bizim gözümüze güzel gösteren, onlara eğilmemize, önem vermemize sebep olan gönüldür. Her insanda bir takım gönül kırıntıları, gönül parçacıkları vardır. Çünkü Allah, evrenin her tarafına güzellik ve sevgi saçmıştır. Yerin en alt katı olan "ferş" ten göklerin sınırları dışındaki "arş" a kadar bütün yer ve gökler içinde gönül vardır (Mesnevi, 3/2262-2272; Ergün, 2016: 281).

İnsan gönlü çok hassas ve çok etkili bir makamdır. Her insan bir gönül sahibidir ama çoğu kez onu bu dünyanın âdi, süflî islerine yönelterek; mala, mevkie, dünya güzelliklerine yönelterek asıl doğru ve güzelden yüz çevirtir (Mesnevi 3/2268). Bu duruma düşmemek için, insanoğlu kendinin, kendi içindeki gönlünün değerini çok iyi bilmelidir. Bu dünyada en garip şeylerden birisi, kişinin kendi ile savaşa girmesidir. O, çevrede gördüğü çeşitli sekilerle bağlanıp kalmakta, çeşitli zamanlarda gelip aklına takılan üzüntülere, düşüncelere dalıp batmaktadır. Oysa insan, kendisi bir cevherdir, kendi güzeldir, kendi büyüktür. Evrenin her tarafı, bütün insanlık soyu ondadır; o küp değil, bir nehirdir, o bir ev değil, bir şehirdir. Bu dünya bir küptür, bir evdir; insanın içindeki gönül ise bir nehirdir, bir şehirdir (Mesnevi, 4/803-811).

O kendisi "canlar Canı'dır, gönüller sultanıdır; nurla, hayırla dopdolu gönüller beklemektedir (Mesnevi, 5/868-890).

Allah sevgisinin duyulduğu ve dolayısıyla insan hareketlerinin düzenlendiği yer gönül olduğu için, insan gönlü aslında dünyalardan daha büyüktür. Hâlbuki o bir zindanda, bir samanlıkta hapsedilmek istenmektedir. Karanlık bir kuyuda, evrenlerden habersiz gibi görünmektedir gönül.

Nefs

Mevlâna'nın görüşleri çerçevesinde önce şunu belirtmek gerekir ki, "Allah'ın yarattığı hiç bir şey abes değildir." (Mesnevi, 6/2603). Evrende yaratılan ve or-

taya çıkarılan maddî ve manevî her şeyin mutlaka bir yararı ve hikmeti vardır.

Nefs, Kur'ân-ı Kerim'de üzerinde en çok durulan kavramlardan biridir. Nefsle şeytan, melekle akıl birbirine çok uyumlu çiftlerdir. Bunlar iki şey gibi görünmelerine rağmen tabiatları birbirine çok uyumludur, işte, insanın içindeki en büyük düşman, nefis ile şeytan ikilisidir. Bunlar genelde sinsi sinsi gizlenirler, fırsat bulunca vücudun çeşitli yerlerinden çıkarak insanın, insandaki aklın yolunu keser, onu kötülüğe sevk ederler. Bazen hırs, bazen kin, tamah, şehvet, öfke, kibir gibi türlü hallerde kendini gösteren bu düşman, insanı her türlü kötülüğe yöneltebilir. Bu nedenle Hz. Muhammed, "Düşmanların en çetini, sizin içinizedir", buyurmuştur (Mesnevi, 3/4050-4070).

Mevlâna'nın mektuplarında geçen bir anlatıma göre, göklerdeki ve yerdeki her şeyin hâkimi Allah'tır ve bu evrendeki her şey, onun büyüklüğünden titremektedir. Hz. Muhammed bir gün Cebrail'e halini sormuş, o da "Bir an olur kolum kanadım vücuduma sığmaz; bir an olur Allah'ın ululuğu karşısında sivrisineğe dönerim" demiştir. Hz. Muhammed'in "Siz soyutsunuz, mutlak nursunuz, Nefs-i emmâreye tutsak değilsiniz, unsurlardan meydana gelen bir tabiatınız yok! Nasıl oluyor da sizde korku oluyor?" demesi üzerine, Allah'ın çok büyük olduğunu, şeytanın emre uymaması yüzünden lanetlediğini, Hârut ile Mârut'u bu düşünce yüzünden göklerin yücesinden attığını; dolayısıyla düşüncenin ve vesvesenin de meleklerin cezalandırılmasına yol açtığını anlatmıştır (Mektuplar, 159).

Ancak unutulmamalıdır ki, nefsin elde ettiği tatların hepsi aslında acıdır, kötüdür, insanı zarara sokar; ama görünüşte süslü ve tatlıdır. O, bir şimşek ışığı gibi geçicidir, bunun insana faydası olmaz, rehberlik edemez, karanlıkta yol gösteremez; insanda sadece bir zan yaratır (Mesnevi, 6/4002-4116).

Sonuç

Vücudu mümkün her varlığı bir var eden olduğu görüşünü savunan Mevlana var oluşun kendiliğinden olmadığını şu iki beyitle belirtir:

"Neyin etrafında döneyim, nerede dolaşayım,

Allah'tan başka kimse yok ki evde, o, ancak.

Resim ressamın kaleminin ucunda döner;

Pergelin ayağı noktanın çevresinde ancak" (Mevlâna, 2000: 178).

Evrenin sonradan yaratılmış olduğunu söyleyerek varoluşa bir başlangıç koyan din ve bilim adamlarının aksine, bir kısmı uzay ve zaman sınırlamaları içerisinde olmasına karşın evrenin yaratılmadığını, başlangıcı olmayan bir şekilde değişme ve başkalaşma içerisinde, kendi kendine var olduğunu söyler. Bazılarına göre de bu konu bir muamma olup çözümü mümkün değildir.

Semavî dinlere ve İslâm'a göre bu elbette bir muamma değildir. İslâm, Tanrı'nın akılla anlaşılabilceğini söyler. Kur'an-ı Kerim'de insanın aklını kullanmasına ve düşünme işini gerçekleştirmesine ilişkin pek çok ayet bulunmaktadır.¹⁴

"Allah ayetlerini taakkul etmeniz için size böyle beyan ediyor (Bakara, 242)."

كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ آيَاتِهِ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ

"Biliniz ki Allah, yere, kuruduktan sonra taze can verir, aklınız ersin diye size ayetleri beyan ettik (Hadid, 17)".

اعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ يُحْيِي الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا قَدْ بَيَّنَّا لَكُمْ

الآيَاتِ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ

"İşte bu temsilleri biz insanlar için getiriyoruz. Onları ancak bilginler düşünür anlarlar (Ankebût, 43)".

وَتِلْكَ الْأَمْثَالُ نَضْرِبُهَا لِلنَّاسِ وَمَا يَعْقِلُهَا إِلَّا الْعَالِمُونَ

Bu bağlamda Mevlâna da basit bir örnekle varoluşun kendi kendine olmayacağını ifade ederek Tanrı'nın varlığının, var olanlarla anlaşılabilceğini belirtir. Üstelik bunu anlamak için çok büyük çabalara da gerek yoktur. "Bir yazıyı, yazıcının yazdığını düşünmek mi akla uygun, yoksa kendi kendine yazıldığını düşünmek mi?" Ya da "Bir evin mimar tarafından yapıldığını düşünmek mi akla yatkın, yoksa kendi kendine meydana geldiğini düşünmek mi? (Mevlâna,1997: 359-361)" gibi sorularla cevabı herkesin kolayca bulabileceğini gösterir.

Notlar

- (*) Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Din Psikoloji Doktora Öğrencisi
E-posta: bjk341@gmail.com.

Kaynaklar

- Arslanoğlu, İ. "Mevlana'nın Aşk ve İnsan Felsefesi", <http://w3.gazi.edu.tr/~iarslan/mevlanaas-kinsan.pdf> Erişim tarihi: 12.10.2016.
- Baykan, E. (2007), "Mevlana ve İnsanın Özgürlüğü Sorunu", 38. ICANAS (Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi), Ankara.
- Celâleddin Rumi (1963), *Mevlana Celaleddin Mektupları*, Çev. ve Haz.: A. Gölpınarlı, İstanbul: İnkılap Kitabevi.

- Celâleddin Rumi (1965), *Macâlis-i Saba* (Yedi Meclis), Çeviren ve Hazırlayan: Abdülbaki Gölpinarlı, Konya.
- Celâleddin Rumi (1990), *Fîhi Mâ Fîh*, Çeviren: Melihe Ülker Anbarcıoğlu, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Çavuşoğlu, A. (2007), "Mevlânâ'nın Varoluş, Tanrı ve Sureti Konusundaki Görüşleri", *Mevlana Araştırmaları Dergisi*.
- Çelik, Z. (2006), *Mevlânâ'da Akıl-Aşk İlişkisi*, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ergün, M. (2016). *Mevlana'nın Eğitim Görüşleri*, Ankara: Pegem Yay.
- Gölpinarlı, A. (1963), *Mektuplar*, İstanbul.
- Gölpinarlı, A. (1992), *Divan-ı Kebir*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- Jaferi, A. (1997). *Tefsir*, Tahran: Mesnevi Yay.
- Kemendi, Y. Aralık 2012, (Muhammed Celaledin-i Rumi ve Nefis)
- Khirizad, B. (2011) *Mevlana'da Varoluşçu ve İnsancıl Yaklaşım Motifleri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Mehmet, A. S. (1994) "İkbal'in Eserlerinde Mevlânâ", *Mevlânâ ile İlgili Yazılardan Seçmeler*, der. Vedat Genç, İstanbul.
- Özdoğan, Ö. (2005), "İnsan Allah İlişkisi", *Dini Araştırmalar Dergisi*, Cilt 7, Sayı 21.
- Tan, Y. (2012), *Mevlânâ Düşüncesinde Tanrı-İnsan İlişkisi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Uludağ, S. (2008), "Hz. Mevlânâ'da Akıl, Nakil, Vahiy İlişkisi", http://akademik.semazen.net/author_article_detail.php?id=892 Erişim Tarihi: 10.02.2016.
- Yakıt, İ. (1996), "Mevlana'da Akıl ve Aklın Kritiği", 8. *Milli Mevlana Kongresi*, Konya.
- علامه محمد تقی جعفری تفسیر و نقد مثنوی: انتشارات اسلامی جلد دوم 1387